

Отримано: 12.04.2021 р.

Прорецензовано: 27.04.2021 р.

Прийнято до друку: 10.05.2021 р.

e-mail: starzhets92@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-11-16

Старжець В. Відновлення діяльності педагогічних училищ Західної України в післявоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 11–16.

УДК: 94(477.8) «1944/1953»

Володимир Старжець

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УЧИЛИЩ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У науковій статті показано процес відновлення та реорганізації навчально-виховної діяльності педагогічних училищ західноукраїнського регіону у 1944–1953 рр. На основі залучення широкого архівного матеріалу та сучасної історіографії визначено основні заходи, які проводила радянська влада для відновлення навчально-матеріальної бази педучилищ. Обґрунтовано, що радянська влада відводила важливу роль політичному та ідеологічному чиннику у підготовці майбутніх вчителів початкових класів.

Ключові слова: освіта, педагогічне училище, відбудова, ідеологія, радянська влада, західні області УРСР, післявоєнний період.

Volodymyr Starzhets

RESTORATION OF ACTIVITIES OF PEDAGOGICAL COLLEGES OF WESTERN UKRAINE IN THE POST WAR PERIOD

The scientific article shows the process of restoration and reorganization of educational activities of pedagogical colleges in the western Ukrainian region in 1944–1953 years. The main measures and methods taken by the Soviet authorities to restore the educational material base of pedagogical colleges are identified.

The purpose of the study is to characterize the material base and trace the process of resumption of pedagogical colleges on the basis of the analysis of archival documents and verification of the works of Ukrainian researchers. Identify the positive and negative aspects of the introduction of Soviet methodology in the educational process.

In the post war period, the problem of training teachers, especially primary school, remained acute. Among the Ukrainian population there was a large percentage of illiterate and illiterate people. There was a need to train primary school teachers.

The Soviet government, along with measures to improve the functioning of pedagogical institutions, gave priority to controlling the level of ideological consciousness of future primary school teachers. Consequently, the educational policy of the state has acquired a pronounced ideological character.

Thus, in the difficult conditions of the post war period, the Soviet government created an extensive network of secondary pedagogical institutions designed to provide the western Ukrainian region with teaching staff. The positive thing at that time was the general availability of education, the growth of the material and technical base of educational institutions that trained teachers for primary school. Simultaneously with the positive changes in the field of education, there were also negative tendencies, which were manifested in the continuous ideologizing of the educational process, constant control by the Soviet party structures.

Key words: education, pedagogical college, reconstruction, ideology, Soviet power, western regions of the USSR, post war period.

У післявоєнний період поряд із матеріально-технічними труднощами, спричиненими наслідками війни, надзвичайно гострою була проблема педагогічних кадрів. Спостерігався дефіцит учителів початкових класів, яким більшовики відводили важливу роль у вирішенні проблеми ліквідації неписьменності та ідейному вихованню населення. Педагоги початкової ланки виступали найпершими виховниками молодого покоління, яке цілком мало бути віддане радянській владі. У свою чергу рівень фаховості освітян залежав від діяльності педагогічних навчальних закладів, зокрема педагогічних училищ, які готували майбутніх вчителів початкових класів.

Означена тема частково висвітлювалась науковцями у контексті аналізу соціально-культурної історії України 1944–1953 років. Зокрема, питання розвитку освітньої системи у західноукраїнсько-

му регіоні піднімали у своїх працях: В. Добровичинська [15], О. Любар [17], І. Романюк та Л. Романець [18], Н. Сірук [19], І. Сушик [20] та ін.

Аналіз наукового вивчення цієї проблеми засвідчує, що питання відновлення середніх педагогічних закладів та особливості процесу підготовки майбутніх учителів початкових класів у західноукраїнському регіоні в 1944–1953 рр. потребує залучення ширшого спектру архівних джерел, суттєвих доопрацювань і висновків. Основою джерельної бази статті стали документи, що зберігаються в Державних архівах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних документів та верифікації праць українських дослідників охарактеризувати матеріальну базу та прослідкувати процес відновлення діяльності педагогічних училищ. Визначити позитивні та негативні сторони впровадження радянської методології у навчально-виховний процес.

У довоєнний період українська система освіти виступала приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму, провідником його волі. Вчитель розглядався владою як безсловесний виконавець партійних настанов щодо утвердження комуністичного порядку [17, с. 368]. Але враховуючи те, що радянська влада у західноукраїнському регіоні протрималась лише з осені 1939 р. до літа 1941 р., повністю змінити систему освіти на свій лад у такі строки не вдалося. Впровадження радянських освітніх стандартів було перервано війною.

З початком німецько-радянської війни та швидким відступом Червоної армії з території Західної України в суспільних колах панували думки про можливе національне відродження. Настрої місцевого населення та значної частини інтелігенції демонструє стаття «Наша школа», опублікована 14 вересня 1941 р. в газеті Волинь. Її автором була керівник науково-методичної ради Рівненського міського відділу народної освіти – Н. Я. Іщук (вчителька математики). У статті виразно прослідковуються сподівання освітян на позитивні перетворення: «Будуємо нарешті справді українську школу. За поляків, якщо ми мали українську школу, то це була, властиво, школа не українська, а тільки з українською викладовою мовою. Те ж саме було за радянської влади. Школа носила назву української, але виховувала дітей в інтернаціональному дусі, плекалася любов до «соціалістичної батьківщини», а властиво кажучи до Росії [...]. Тепер ми можемо і мусимо плекати в наших дітях любов до рідного слова, рідної пісні, до рідних звичаїв, до рідної історії та природи» [15, с. 184].

Від ілюзій та сподівань на німецьку владу швидко не залишилось ані сліду, оскільки німці прийшли як чергові завойовники, а не як визволителі. Окупаційна влада дозволила лише 4-класні початкові та фахові школи, і то в обмеженій кількості. Для прикладу на Волині, що, як і вся Правобережна і частина Лівобережної України, ввійшла до складу райхскомісаріату «Україна» з центром у м. Рівне, вже восени 1941 р. були закриті всі школи (крім фахових), була заборонена «Просвіта», що відновила свою діяльність з відступом радянських військ [16, с. 12]. Все це відбувалося на фоні масового терору проти населення, закриття культурно-освітніх установ, відправки молоді на примусові роботи до Німеччини, вбивств інтелігенції. Про підготовку вчительських кадрів у таких умовах і не могло бути мови. По суті, навіть були втрачені здобутки, яких вдалося досягти з 1939 до 1941 роки.

У повоєнний період гострою залишалася проблема підготовки педагогічних працівників, особливо початкової школи. Позаяк серед українського населення був великий відсоток неписьмених та малописьмених людей. Існувала потреба у підготовці освітян, які б спеціалізувалися на навчанні основ письма та лічби – вчителів початкових класів. Для прикладу в довідці відділу народної освіти Львівської області про відновлення роботи шкіл та навчальних закладів за 1944/1945 н. р. зазначалося, що для повного забезпечення шкіл педагогічними кадрами не вистачає 627 вчителів початкових класів [7, арк. 10зв.]. У Тернопільській області не вистачало 831 вчителя для молодших класів [16, с. 226], у Волинській – 631 [16, с. 240]. Для вирішення цієї проблеми влада швидкими темпами почала відновлювати роботу колишніх педагогічних закладів та створювати нові. Внаслідок цього, у західноукраїнському регіоні було створено потужну мережу середніх педагогічних навчальних закладів. У Станіславській області розпочали свою роботу Рогатинське, Коломийське, Станіславське педагогічні училища. На теренах Рівненської області такі навчальні заклади відкрилися в Острозі, Костополі, Дубні. У Волинській області підготовкою вчительських кадрів початкової ланки займалися у Луцьку, Володимир-Волинську та Камінь-Каширську. Зауважимо, що нагальна потреба кваліфікованих вчителів початкової школи була притаманна всім регіонам УРСР.

У перші післявоєнні роки школи наповнювалися некваліфікованими кадрами, соціальний статус вчителів був на низькому рівні, що безумовно поглиблювало освітні проблеми. Особливо відчувався дефіцит педагогів у сільській місцевості. Серед випускників педагогічних навчальних закладів було мало вихідців із сільської місцевості, що обумовлювалося невисоким престижем професії вчителя, слабкою орієнтацією на педагогічні спеціальності, низьким рівнем знань багатьох сільських абітурієнтів, а також незадовільними матеріально-побутовими умовами в гуртожитках [18, с. 176].

Відновлення середніх педагогічних навчальних закладів відбувалося паралельно з відбудовою загальноосвітньої і вищої школи. Цей процес ускладнювався повоєнними труднощами. Відбудова освітніх установ, що готували майбутніх учителів початкових шкіл, проходила на фоні руйнувань, спричинених наслідками нацистської окупації та веденням бойових дій на території західноукраїнських областей. Проблеми виявлялися у слабкій навчально-матеріальній та кадровій базі педучилищ, поганому забезпеченні підручниками, науковою літературою, наочністю, канцелярським приладдям, меблями та незадовільними побутовими умовами викладачів і студентів.

Ці проблеми яскраво ілюструють річні звіти педагогічних училищ. У звіті Дубенського педагогічного училища за 1946/1947 н. р. зазначалося: «Училище знаходиться у двоповерховому будинку, в якому 14 кімнат, з них 8 класні [...] паливо заготовлюється в лісі силами студентів. Немає читачького залу, мало зошитів, немає наочного приладдя, за винятком саморобного» [11, арк. 1–2]. Серед інших, відзначалися проблеми із продовольством, а також те, що деякі приміщення училища незаконно займають сторонні особи, зокрема родина працівника МВС [11, арк. 1]. На використання будівель училища сторонніми установами скаржились і в Острозі [10, арк. 2]. Зазначимо, що використання приміщень освітніх установ різними службами, заселення туди родин працівників силових структур, партійних чиновників, попри рішення суду і вимоги прокуратури, залишалося типовим явищем повоєнного часу.

Фінансові та матеріально-побутові умови безпосередньо відбивались на рівні роботи навчальних закладів. Партійне керівництво Волинської області на засіданні бюро зазначало, що через фінансові проблеми не розпочали підготовку до нового 1945/1946 н. р. всі педагогічні училища області [1, арк. 101]. Про скрутне матеріальне становище інформувало керівництво Луцького педучилища, зокрема «слухачі копали картоплю, заготовляли дрова, робили ремонти та ін.» [2, арк. 87–91]. Довгий час педагогічний навчальний заклад у Луцьку не мав власного приміщення, а розміщувався в одній із шкіл міста. Також не було предметних кабінетів, лабораторій, не вистачало навчальної літератури а весь навчальний процес проходив під диктовку викладачів.

Освітній процес часто проходив у переповнених приміщеннях. Так, Рогатинське педагогічне училище Станіславської області містилося у 3-х поверховому будинку, в якому розміщались класні кімнати, кабінети, навчальна майстерня, клуб, спортивний зал, бібліотека, читальний зал, партійно-комсомольська кімната, кабінет директора, завуча, учительська, кімната бухгалтерії, заочний відділ, на додаток в цьому ж приміщенні розташовувалась базова школа [5, арк. 1]. У Костопільському педучилищі у 1946/1947 н. р. гостро стояло питання канцелярського приладдя, за рік було поставлено лише 400 олівців, не вистачало підручників з математики, історії та мови, яких було лише 40-50% від потреби, а книжок з художньої літератури – лише 15-20% [10, арк. 5].

Складною проблемою було питання забезпеченості студентів гуртожитками. Гуртожиток педагогічного училища у Коломиї (Станіславська обл.) був переповнений: у 19 кімнатах жило 120 слухачів. Гуртожиток був погано забезпечений ковдрами, меблями, декілька кухонь не задовольняли мінімальних потреб студентів, не було роздільної умивальні [4, арк. 6]. У Львівському педагогічному училищі, де навчалось 342 слухачі, також не вистачало приміщень для проживання студентів [8, арк. 2]. Матеріально-побутове забезпечення студентів негативно впливало на процес відвідування занять. В Острозькому педучилищі відвідуваність була на рівні 80%. Головна причина пропусків занять полягала в тому, що слухачі кожної суботи їхали додому за продуктами, а повертались лише у понеділок [12, арк. 6].

У перші повоєнні роки гострою була проблема набору абітурієнтів, що зумовлювалося специфічною системою освіти західних областей України з невеликою частиною випускників середніх шкіл, низьким рівнем їхніх знань. Перший секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Слонь у звіті до ЦК писав: «Набір у педучилища йде погано через те, що людей, що закінчили семирічку тут немає» [3, арк. 107]. У Костопільському педагогічному училищі станом на 1946 рік було 269 слухачів, до кінця ж навчального року залишилось 231 [10, арк. 10]. Хоча згодом вдалося збільшити набір студентів.

Для порівняння, у тому ж Костопільському училищі на початок 1950/1951 н. р. було 369 слухачів, а на кінець – 340 [9, арк. 155].

Викладацький склад поповнювався кадрами насамперед за рахунок демобілізованих з лав радянської армії та випускників вишів. Добором та розподілом кадрів займалися безпосередньо партійні органи. Найбільш кваліфіковані наукові та педагогічні фахівці спрямовувалися у вищі навчальні заклади, відтак кадрове забезпечення середніх спеціальних освітніх установ формувалося за залишковим принципом. Недостатньо укомплектовані викладачами були всі педучилища західноукраїнських областей, типовим ставало явище плінності кадрів.

Покращення матеріальної та навчальної бази педагогічних установ спостерігається з кінця 1940-х рр. Зокрема, у Волинській області, де була вкрай складна ситуація з організацією роботи освітніх установ, за перших три повоєнних роки середні навчальні заклади випустили 181 молодого спеціаліста, серед них Луцьке педучилище – 105, Володимир-Волинське – 55, Камінь-Каширське – 21 вчителя початкової школи [20, с. 118].

У Дубенському педучилищі, з 30-ти викладачів, педагогічний стаж до 5 років мали 13, понад 10 років – 11, більше 25 років – 6 осіб. Це посвідчувало належний фаховий рівень викладацького колективу. Вступна кампанія 1951 р. до цього навчального закладу ілюструвала зростання інтересу до вчительської професії. На перший курс було подано 420 заяв абітурієнтів, з них 51 відмінник. Вступні іспити склали 298 осіб. Змінився контингент студентів за віком і статтю: збільшилася частка хлопців, що обирали вчительський фах, також зріс вік абітурієнтів [9, арк. 11]. Поступово зростав рівень знань випускників та їхня педагогічна майстерність.

Важливим етапом розвитку середніх педагогічних закладів стала ліквідація багатопрофільності, яка сприяла поліпшенню якості підготовки кадрів за окремими спеціальностями. Внаслідок цих змін зменшився відсів студентів та плінність науково-педагогічних працівників, відбувся кількісний та якісний ріст викладачів. Незважаючи на повоєнні труднощі, поступово педагогічні навчальні заклади відновлювали та налагоджували свою роботу в повному обсязі. Ланка початкової школи займала важливе місце у структурі системи освіти. Зокрема, у Тернопільській області станом на 15 вересня 1950 р. працювало 1 097 шкіл, що розподілялися за типами: початкових – 508, семирічних – 482, середніх – 64 [14, арк. 11]. Частка початкових шкіл була найбільшою, що у свою чергу потребувало випускників педагогічних училищ.

Радянський уряд поряд із заходами щодо відновлення педагогічних установ, пріоритетну роль відводив контролю за рівнем ідейної свідомості майбутніх вчителів початкової школи. Відтак, освітня політика держави, одним із завдань якої було поборення західноукраїнського національно-визвольного руху, набула яскраво вираженого ідеологізованого характеру.

З метою уніфікації навчально-виховного процесу, відповідно до діючої системи освіти в СРСР, уряд проводив реорганізацію освітньої галузі, а навчання наповнювалося матеріалістичною та марксистською концепціями з яскраво вираженим ідеологічним складником. В майбутньому саме від випускників педагогічних училищ залежало виховання молодого покоління, під їхнім керівництвом відбувалось становлення особистості та формувалися основи ідеологічного світогляду учнів. У «П'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. та завдання шкіл» підкреслювалось, що «вчитель є першим носієм і сячем нашої ідеології серед найширших мас трудящих. Вчитель є пропагандистом і агітатором наших ідей» [13, арк. 26]. Студенти мали глибоко засвоїти матеріалістичну концепцію, рішуче боротися з проявами «ворожої ідеології», тому значна кількість академічних годин відводилась на предмети ідеологічно-політичного змісту. Радянський педагог повинен був не лише вчити азбуку і рахувати, а й виховувати, формувати розум і думку радянського школяра.

Таким чином, успішне виконання ідеологічних настанов партії та уряду у значній мірі залежало від рівня підготовки педагогічних кадрів, їх освіченості та ідейності. Типовими та промовистими були слова директора Коломийського педагогічного училища: «Початкова школа закладає той фундамент, на основі якого ми з цієї дитини будемо готувати майбутнього будівника комуністичного суспільства» [6, арк. 94]. Зміст навчання полягав не лише у тому, щоб дати студентам ґрунтовні знання, але й виховати з них пропагандистів комуністичного укладу життя, людей, цілком відданих радянській владі. Слухачі училищ повинні були систематично вивчати настанови комуністичної партії та радянського уряду, а вся ідеологічна робота проводилася в світлі рішень з'їздів компартії.

Дієвим елементом контролю за ідейним вихованням у середніх педагогічних закладах було залучення викладачів та студентів до суспільно-політичної праці. Викладачів педучилищ залучали працювати агітаторами на виборах, вони були членами виборчих комісій. У день виборів до Верховної Ради УРСР 1947 року, увесь комсомольський актив Костопільського педучилища був мобілізований на проведення роботи щодо 100% явки населення на виборчі дільниці [10, арк. 17]. У Львівському педагогічному училищі №1, 21 із 25 вчителів були агітаторами на виборах [8, арк. 5]. Подібний досвід формував у студентів та викладачів задатки пропагандистів та агітаторів радянського способу життя.

Цілеспрямованою роботою щодо «правильного» виховання студентів у першу чергу займалися курсові керівники, завданням яких була організація ідейно-політичного виховання слухачів, їх висока успішність і глибокі знання. Обов'язковим складником навчально-виховного процесу була поза-класна робота студентів – читання газет, слухання доповідей, гурткові заняття, самостійне опрацювання літератури. З цією метою Острозьке педагогічне училище у 1949/1950 н. р. виписувало низку журналів і газет, як-то «Радянська Україна», «Правда України», «Учительська газета», «Радянська освіта», «Літературна газета», «Известия», «За прочный мир, за демократию», «Більшовик України», «Молодий більшовик», «Огонек», «Семья и школа», «Вітчизна», «Советское государство и право» [9, арк. 3].

Спочатку щоб отримати підтримку в суспільстві більшовики намагались будувати школу в якій би панувала ілюзія народності, так звану «національну по формі та соціалістичну по суті». Однак згодом від національної школи не залишалося нічого, адже з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили на перше місце ставити інтереси партії та СРСР. Зацікавлення національною історією, літературою чи фольклором викликали підозру та вважались «буржуазним націоналізмом». Українська мова витіснялась зі сфери державного вжитку, науки, культури, вищої і середньої школи. Окремі спроби перевести навчальний процес у вишах на українську мову наражались на відсутність необхідного мінімуму підручників, спеціальної літератури та відверте небажання частини викладачів [16, с. 243].

Отже, у складних умовах післявоєнного часу радянська влада реорганізувала та уніфікувала освітню систему у західних областях УРСР, створила розгалужену мережу середніх педагогічних закладів, покликаних забезпечити регіон педагогічними кадрами. Позитивом того часу стала загальна доступність освіти, зростання матеріально-технічної бази навчальних закладів, що готували педагогів для початкової школи. Проведені більшовиками заходи поступово сприяли покращенню іміджу влади серед населення регіону. Водночас із позитивними зрушеннями в галузі освіти, спостерігалися й негативні тенденції, що виявлялися у суцільній ідеологізації навчального процесу, насиченні виховних моментів комуністичною пропагандою, постійному контролю з боку радянських партійних структур.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАВО (Державний архів Волинської області). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 42. 155 арк.
2. ДАВО. Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5. 93 арк.
3. ДАІФО (Державний архів Івано-Франківської області). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 168. 160 арк.
4. ДАІФО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1234. 85 арк.
5. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 94. 33 арк.
6. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 129. 176 арк.
7. ДАЛЮ (Державний архів Львівської області). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 322. 126 арк.
8. ДАЛЮ. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 36. 72 арк.
9. ДАРО (Державний архів Рівненської області). Ф. Р-2. Оп. 3. Спр. 28. 273 арк.
10. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 88. 37 арк.
11. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 89. 13 арк.
12. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 91. 32 арк.
13. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. 243 арк.
14. ДАТО (Державний архів Тернопільської області). Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 165. 231 арк.
15. Добровичинська В. Педагогічні училища (1939–1980-і рр.). *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область* / Редкол. тому: Р. Постолювський та ін. Київ, 2010. С. 181–198.
16. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т.1: 1939–1953 / упоряд. Т. Галайчак та ін. Київ, 1995. 749 с.
17. Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д. Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник. Київ, 2003. 449 с.

18. Романюк І., Романець Л. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 11. С. 176–177.
19. Сірук Н. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку.* 2014. Вип. 20. С. 117–121.
20. Сушик І. Діяльність вищих та середніх спеціальних навчальних закладів Волині у повоєнний період. *Інтелекція і влада.* 2011. Вип. 23. С. 116–125.

References

1. Dobrochynska V. Pedagogichni uchylyshcha (1939–1980-i rr.). Vyscha pedagogichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Rivnenska oblast / Redkol. tomu: R. Postolovskiy ta in. Kiyv, 2010. S. 181–198.
2. Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: dokumenty i materialy. T.1: 1939–1953 / uporiad. T. Halaichak ta in. Kiyv, 1995. 749 s.
3. Liubar O., Stelmakhovych M., Fedorenko D. Istoriia ukrainskoi shkoly i pedagogiky: navchalnyi posibnyk. Kiyv, 2003. 449 s.
4. Romaniuk I., Romanets L. Kadrove zabezpechennia silskykh shkil Ukrainy vchyteliamy v kintsii 1950-kh – na pochatku 60-kh rokiv. *Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. pr.* 2008. Vyp. 11. S. 176–177.
5. Siruk N. Ideolohichni nahliad za kulturnoiu sferoiu Ukrainy (druga polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.). *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku.* 2014. Vyp. 20. S. 117–121.
6. Sushyk I. Diialnist vyshchych ta serednikh spetsialnykh navchalnykh zakladiv Volyni u povoiennyi period. *Intelihentsiia i vlada.* 2011. Vyp. 23. S. 116–125.